

УДК 347.23(450)
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2022.9>

Ю. С. Канарик
orcid.org/0000-0003-3222-7827
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права
Національного університету біоресурсів і природокористування України

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В РИМСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ ТА СУЧАСНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Актуальність. Як відомо, українська правова система відноситься до романо-германської правової сім'ї. Зважаючи на це, багато правових норм тісно взаємопов'язані з правовими нормами римського приватного права, включаючи й спадкові відносини, що є одним з центральних інститутів цивільного права. Адже в основі спадкових відносин знаходиться право власності і ключовим питанням є: кому після смерті власника буде передано таке майно, включаючи порядок передачі та його обсяги? Необхідно також зауважити, що спадкові відносини як в сучасному цивільному праві так і в римському приватному праві, не охоплюються лише наведеним вище питанням і потребують більш детального дослідження.

Багатотисячолітня історія спадкових відносин в римському приватному праві становить собою унікальну цивільно-правову методологічну модель. Саме вона надає можливість відслідковувати на конкретному матеріалі складні процеси утвердження та подальшого розвитку інституту спадкових відносин в розвинутих зарубіжних державах, а також визначити нові шляхи для імплементації кращих правових уявлень у новому цивільному законодавстві України.

Зважаючи на те, що інститут римських спадкових відносин – є основою для сучасних спадкових відносин в багатьох державах світу, що відносяться до романо-германської правової системи, зумовлюється актуальність у здійсненні комплексного аналізу спадкових відносин у Стародавньому Римі та цивільному праві України.

Отже, метою статті виступає аналіз спільних та відмінних рис у спадкових відносинах в римському приватному праві та цивільному праві України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій вказує на актуальність наукової спільноти до аналізу інституту спадкових відносин в стародавньому Римі та його впливу на сучасне цивільне право України. Серед ключових праць хотілося б відмітити: В.В. Васильченка, який ще у 1997 році досліджував рецепцію римського спадкового права в сучасному спадковому праві у вигляді дисертаційного дослідження; І.Я. Федорич науковицю, яка дослідила у своїй дисертації «Здійс-

нення права на спадкування за цивільним законодавством України» становлення спадкових відносин в Україні крізь призму римського приватного права; А.В. Гончарової науковцю, що у своїй праці «Спадкування за законом: історичні передумови сучасного стану» дослідила історичний розвиток спадкування за законом починаючи з його становлення в римському приватному праві.

Результати. Інститут спадкового права в усіх правових системах, як стародавніх, так і сучасних, є одним з найважливіших. Його значимість обумовлюється також тим, що об'єктом спадкування переважно є право власності [1, с. 97].

Значну роль в історії нашого національного спадкового права відіграла рецепція римського (греко-римського) права. Дослідники зосереджують увагу на з'ясуванні впливу (рецепції) римського й візантійського (греко-римського) права, яке ще із часів прийняття християнства прямо чи опосередковано впливало на правові системи, які існували на території сучасної України, на сутність правових інститутів, на правосвідомість нашого народу. Такі наукові пошуки допомагають нам осягнути зміст принципових засад деяких інститутів спадкового права, в нашому випадку це спадкування за законом і визначення кола спадкоємців за законом [2, с. 49].

Слід зауважити, що спадкові відносини у Стародавньому Римі пройшли чотири етапи розвитку:

- спадкування за *jus civile* (за давнім правом);
- спадкування за преторським едиктом;
- спадкування за імператорськими законами;
- спадкування у «праві Юстиніана» [3, с. 29].

Так, спадкуванням відповідно до римського права (*hereditas*) – був перехід майна померлої особи до іншої особи (осіб) [4]. Статтею 1216 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) передбачено, що «спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців)» [5]. Незважаючи на те, що у визначенні спадкування за римським приватним правом не вказується про перехід прав та обов'язків, все ж таки, як і в сучасному цивільному праві України правом спадкування охоплювався весь спектр прав та обов'язків особи, що померла.

Спадкування здійснюватися як за заповітом, так і за законом. Це було закріплено ще в Законах XII таблиць, що відноситься до джерел давнього римського права. Проте слід відмітити, що все ж таки, спочатку спадкування за заповітом не користувалося своєю значимістю і дость довгий період часу здійснювалося лише за законом, відповідно до чого встановлювалось три черги спадкоємців. В першу чергу до спадкування закликалися особи, які безпосередньо знаходилися під владою померлого, наприклад жінка, діти, усиновлені, онуки. В другу чергу закликалися агнати, при цьому правом спадкування володіли найближчі родичі, тобто за відсутності власної родини спадкували особи, що знаходилися в другому ступені агнатичного бічного споріднення зі спадкодавцем: брати і сестри, а також мати, якщо вона була у шлюбі *cum manu* з батьком покійного. І в третю чергу закликалися члени роду, наближені до спадкодавця в момент смерті, але цей вид спадкування зник у кінці існування республіки [3, с. 30].

Пізніше за преторським правом було визначено чотири класи спадкування за законом та порядок спадкування був змінений преторською системою. А за правом Юстиніана розширений до п'яти класів. Так, при спадкуванні за законом, встановлювалась черговість за класами:

I клас – низхідні родичі спадкодавця: діти незалежно від статі і віку, онуки та ін.;

II клас – висхідні родичі: батько й мати, дідусь і бабуся з боку батька, дідусь і бабуся з боку матері, інші висхідні родичі, якщо вони були;

III клас – неповнорідні брати і сестри та діти раніше померлих неповнорідних братів й сестер;

IV клас – решта бокових родичів без обмеження ступенів при цьому родичі більш близького ступеня усували родичів більш далекого ступеня;

V клас – той з подружжя, хто пережив спадкодавця (чоловік після смерті дружини або дружина після смерті чоловіка). Той з подружжя, хто пережив померлого, закликається до спадкування за умови, що нікого із перелічених у перших чотирьох класах родичів на момент відкриття спадщини не виявилось чи ніхто з них спадщину не прийняв. Практично ця група спадкоємців до спадкування закликалася дуже рідко [6, с. 24].

Щодо цивільного законодавства, то відповідно до ст. ст. 1261–1265 ЦК України визначено також п'ять черг спадкування відповідно до яких:

I черга – це діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки.

II черга – це рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.

III черга – це рідні дядько та тітка спадкодавця.

IV черга – це особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини, а також утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї [5].

Таким чином, можливо відмітити певну схожість у підходах до визначення черг/класів спадкоємців, хоча є і багато суттєвих розбіжностей. Так для прикладу, на відміну від цивільного права, що визнає дружину/чоловіка померлої особи лише в п'ятому класі спадкування, ЦК України – визнає першою чергою спадкування. Це можливо пояснити тим, що досить довгий період часу в Стародавньому Римі утискалися права жінок, у зв'язку з чим, дружини спадкодавців часто не отримували нічого, хіба що утримувалися за рахунок своїх дітей, які отримали таку спадщину.

Щодо спадкування за заповітом, відповідно до римського приватного права, то воно застосовувалося якщо спадкодавець залишив заповіт, у якому було чітко визначено спадкоємця та частку, що мала отримати така особа. Заповіт (*testamentum*) – розпорядження власника своїм майном на випадок смерті. У римській класичній сім'ї єдиним та підвладним власником сімейного майна був домовласник, і лише він міг ним розпоряджатися на випадок смерті. Звідси заповіт – це одностороннє волевиявлення, в силу якого можуть виникнути права та обов'язки для інших осіб – спадкоємців [7, с. 121].

Заповіт мав обов'язково відповідати всім нормам, що були встановлені римськими преторами. Також слід додати, що вважалося неприпустимим поєднання двох видів спадкування, тобто одночасного спадкування однієї частини за законом, а іншої за заповітом (*Nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest*). Такий принцип спадкового права був закріпленим у Законах XII таблиць і зберігався у праві Юстиніана [8, с. 69].

На відміну від римського приватного права, чинний ЦК України визначає, що: по-перше заповідач має право скласти заповіт щодо усієї спадщини або її частини: по-друге малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка) [5]. Із цього випливає, що сучасним цивільним правом передбачено можливість спадкування за законом і за заповітом одночасно.

Крім того, кожному періоду в історії Стародавнього Риму відповідала своя форма заповіту. В давньому цивільному праві були одні форми, в республіканський період – інші, в імператорський – ще інші. В імператорський період, і в праві Юстиніана розрізнялися дві основні форми заповіту: приватні та публічні. Приватними називали заповіти укладені без участі органів державної влади, а публіч-

ними ті, у складанні яких тією чи іншою мірою брали участь органи державної влади. До того ж приватні заповіти поділялися на письмові і усні, тобто за формою волевиявлення. При складанні заповіту вимагається присутність семи, а інколи і восьми свідків, що, без сумніву, мало надавати заповідальному акту урочистості [9, с. 254].

Спільною рисою у спадкових відносинах римського приватного права та сучасного цивільного права України є те, що право на спадщину мали особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця та народжені живими протягом дев'яти місяців після його смерті. Хоча існують і певні розбіжності в змісті. Наприклад, за часів римського права існувало поняття як «обов'язкове спадкування». Це положення застосовувалося в тому випадку, коли померлий не включав до свого заповіту найближчих родичів, які сприяли накопиченню майна та статків померлого. Окрім цього, якщо спадкодавець не призначав спадщину або не усував від спадщини своїх прямих спадкоємців, то заповіт визнавався не дійсним, а спадкування здійснювалося за законом [10, с. 30]. І суттєвим прогресом в інституті спадкових відносин відповідно до українського законодавства – є закріплення в положеннях ЦК України можливості отримання спадщини не лише фізичними, а ще й юридичними особами, у випадку такого зазначення в заповіті.

І останнім на чому хотілося б зупинитися є те, що поряд з спадкуванням за законом і заповітом в римському приватному праві існувало сингулярне правонаступництво. Сингулярне правонаступництво – це надання особі певних прав без покладання на неї обов'язків. Воно існувало в двох формах: легат та фідейкоміс. Легат – це заповідальний відказ, безоплатне заповідальне розпорядження спадкодавця, яке робилося в заповіті, щодо надання спадкоємцям деяких грошових сум або речей визначеній особі, на підставі чого виникало сингулярне спадкування. Предметом легату могло бути все те, що перебувало в обороті, і те, що мало для легатарія економічний або моральний інтерес. Фідейкоміс – це неформальний легат, усне або письмове розпорядження останньої волі спадкодавця, через яке він під чесне слово зобов'язує спадкодавця видати третій особі спадщину або її частку [11, с. 45]. Сингулярного правонаступництва в інституті спадкових відносин України не передбачено.

Таким чином, можливо аргументувати суттєвий вплив римського спадкового права та спадкових відносин на інститут спадкових відносин, що визначені цивільним законодавством України.

Висновки. В процесі здійснення порівняльно-правового аналізу спадкових відносин в рим-

ському приватному праві та сучасному цивільному праві можливо дійти висновку, що вони мають як спільні так і відмінні риси. По-перше, слід відмітити, що ЦК України та джерелами римського спадкового права було передбачено спадкування за двома основними формами: за законом та заповітом. На відміну від спадкових відносин, що регламентовані ЦК України, в римському приватному праві також могло бути застосоване сингулярне правонаступництво. Щодо спадкування за законом, то і римське приватне право і сучасне цивільне право визначає п'ять черг для спадкування. Хоча самі черги не є ідентичними, що пов'язано перш за все, із ставленням до жінки в Стародавньому Римі та наявністю спочатку агнатським, а потім конгнатським спорідненням. Крім того, ЦК України передбачено можливість одночасного спадкування за законом та за заповітом, на відміну від римського права.

Наведені вище спільні та відмінні риси не є вичерпними, проте вони дають змогу в цілому говорити про те, що римське спадкове право стало ядром для формування нормативно-правової бази регулювання спадкових відносин в Україні.

Література

1. Сегенюк А. В. Спадкування за правом представлення та спадкова трансмісія: порівняльний аналіз. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 21. С. 96-99.
2. Достдар Р. М. Рецепція принципу когнатського споріднення у спадковому праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. 48-51 с.
3. Гончарова, А.В. Спадкування за законом: історичні передумови сучасного стану. *Правові горизонти*. 2018. № 8 (21). С. 28-32.
4. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник. Київ. Юрінком Інтер, 2006 р. 512 с.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
6. Васильченко В. В. Римське спадкове право на тлі сучасного права. *Спадкове право. Запоріжжя* : Верже. 1999. С. 130.
7. Кухарев О.Є. Спадкове право України : навч. посібник. Алерта, Київ. 2013. 328 с.
8. Основні засади спадкування за римським приватним правом. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Матеріали X регіональної наук.-практичної конференції. Львів, 2004. С. 69-70.
9. Заїка Ю.О. Рябоконь Є.О. Спадкове право : навч. посібник. Київ. Юрінком Інтер, 2009. 352 с.
10. Фурса С. Я. Становлення і розвиток спадкування в Україні. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2007. № 11. С. 28-43.
11. Новосад А.С. Порівняльна характеристика спадкового римського права та спадкового сучасного права України. *Теоретичні та практичні проблеми застосування норм цивільного, трудового та господарського права в сучасних умовах* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (ДДУВС, 23.11.2018). С. 45-46. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2242/1/20.pdf>.

Анотація

Канарик Ю. С. Порівняльно-правовий аналіз спадкових відносин в римському приватному праві та сучасному цивільному праві. – Стаття.

В статті здійснюється комплексний аналіз спільних та відмінних рис у регулюванні спадкових відносин в Стародавньому Римі та сучасному цивільному праві України. Аргументується, що багато цивільно-правових норм тісно взаємопов'язані з правовими нормами римського приватного права, включаючи й спадкові відносини, що є одним з центральних інститутів цивільного права. Адже в основі спадкових відносин знаходиться право власності і ключовим питанням є: кому після смерті власника буде передано таке майно, включаючи порядок передачі та його обсяги? Визначається, що багатотисячолітня історія спадкових відносин в римському приватному праві становить собою унікальну цивільно-правову методологічну модель. Саме вона надає можливість відслідковувати на конкретному матеріалі складні процеси утвердження та подальшого розвитку інституту спадкових відносин в розвинутих зарубіжних державах, а також визначити нові шляхи для імплементації кращих правових уявлень у новому цивільному законодавстві України. Робляться висновки, що ЦК України та джерелами римського спадкового права було передбачено спадкування за двома основними формами: за законом та заповітом. На відміну від спадкових відносин, що регламентовані ЦК України, в римському приватному праві також могло бути застосоване сингулярне правонаступництво. Римське приватне право і сучасне цивільне право визначає п'ять черг для спадкування. Хоча самі черги не є ідентичними, що пов'язано перш за все, із ставленням до жінки в Стародавньому Римі та наявністю спочатку агнатським, а потім конгнатським спорідненням. Крім того, ЦК України передбачено можливість одночасного спадкування за законом та за заповітом, на відміну від римського права. Такі риси не є вичерпними, проте вони дають змогу в цілому говорити про те, що римське спадкове право стало ядром для формування нормативно-правової бази регулювання спадкових відносин в Україні.

Ключові слова: спадкування, спадщина, римське приватне право, сингулярне представництво, заповіт, черги спадкування.

Summary

Kanaryk Yu. S. Comparative legal analysis of inheritance relations in roman private law and modern civil law. – Article.

The article provides a comprehensive analysis of common and distinctive features in the regulation of inheritance relations in Ancient Rome and modern civil law of Ukraine. It is argued that many legal norms are closely interconnected with the legal norms of Roman private law, including inheritance relations, which is one of the central institutions of civil law. After all, the basis of inheritance relations is the right of ownership, and the key question is: to whom will such property be transferred after the death of the owner, including the order of transfer and its volumes? It is determined that the centuries-old history of inheritance relations in Roman private law constitutes a unique civil-law methodological model. It provides an opportunity to trace on concrete material the complex processes of establishment and further development of the institution of inheritance relations in developed foreign countries, as well as to determine new ways to implement better legal concepts in the new civil legislation of Ukraine. It is concluded that the Central Committee of Ukraine and the sources of Roman inheritance law provided for inheritance in two main forms: by law and by will. In contrast to inheritance relations, which are regulated by the Central Committee of Ukraine, in Roman private law, singular legal succession could also be applied. Roman private law and modern civil law define five orders of inheritance. Although the queues themselves are not identical, which is primarily related to the attitude towards women in ancient Rome and the presence of first agnatic and then cognate kinship. In addition, the Central Committee of Ukraine provides for the possibility of simultaneous inheritance by law and by will, in contrast to Roman law. Such features are not exhaustive, but they make it possible to say in general that the Roman inheritance law became the core for the formation of the legal framework for the regulation of inheritance relations in Ukraine.

Key words: inheritance, Roman private law, singular representation, will, order of inheritance.